

Alledaagse mijmeringen

Cornelis Verhoeven

Alledaage mijmeringen

Een keuze uit de onuitgegeven essays - 1953-1956

Bezorgd, ingeleid en geannoteerd door
Jacques De Visscher en Jean-Pierre Monsieur

DAMON

Inhoud

Woord vooraf

1. De tovercirkel
2. Versterving en zelfmoord
3. Snoepen voor de honger
4. Symboliek van het geld
5. 'Het'
6. Evolutie
7. Properheid
8. Troosten
9. Heimwee
10. Over muziek
11. Melancholie
12. Prostituee en priesteres
13. Denken en leven
14. Lof der ketterij
15. Mysterie en geheim
16. De zin van het moeilijke
17. Humanisme en pessimisme
18. Het kleine als 'rest'
19. Levenskunst en pose
20. 'Gij zult'
21. Heimwee naar het rationele
22. Symboliek en moraal
23. Funeralia
24. Of onzin mogelijk is
25. Burgerlijkheid
26. De rug in de ontmoeting

27. Christus als antiklerikaal
28. Lawaai
29. Snuffelen
30. Verveling en bezinning
31. Boeken hebben
32. 'Niets te doen'

Bio-bibliografie

Woord vooraf

Toen iemand Cornelis Verhoeven (1928–2001) vroeg of ook hij een aanhanger was van het adagium *Nulla dies sine linea* ('Geen dag zonder lijn'), antwoordde hij prompt met: 'Maak er twee van'. Eigenlijk bedoelde hij 'twee bladzijden.'

Verhoeven werd in 1978 de P.C.Hooftprijs voor het essay toegekend. In het Nederlands taalgebied is hij nog steeds de belangrijkste filosoof. Hij mijmerde veel en moest daarbij opschrijven wat hij bedacht, waarover hij zat te prakkiseren. Dat deed hij eerst met een vulpen waarvoor hij vanouds een zwak had, vervolgens ging hij soms, maar niet altijd, moeizaam overtypen. Vaak ging het om kleine stukjes, haast aforismen, kleine oefeningen in bezonken verwondering, die hij dan onder een titel bracht. Het waren dan opstellen van meestal niet meer dan duizend of twaalfhonderd woorden die hij als het ware in één ruk schreef. Soms ook waren die opstellen uitvoeriger. Hoe dan ook: meer dan een lijn per dag. Hij verzamelde die stukjes, probeersels, in mappen. Ze waren als een grabbelton in een reservekast waaruit hij iets kon nemen voor een column in een dag- of weekblad. Het gebeurde ook dat hij ze herwerkte voor een ongevraagd essay in een tijdschrift of voor een hoofdstuk in een van zijn talrijke boeken, waarvan de belangrijkste bij Damon in de tien delen *Verhoeven werken* zijn heruitgegeven (1997–2000).

In zijn nalatenschap bevindt zich een tweehonderdtal van zulke pennevruchten, stukjes uit zijn vroegste periode in de aanloop tot het proefschrift *Symboliek van de voet* (1956) en de boeken waarmee hij doorbrak, *Rondom de leegte* (1965), *Het grote gebeuren* (1966) en *Inleiding tot de verwondering* (1967). Samen met talrijke andere documenten, manuscripten van afgewerkte essays en boeken, waaronder vertalingen van Plato, Aristoteles, Seneca en Augustinus, alsook brieven, dagboekfragmenten en collegenotities, berusten ze veilig in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Uit die als dus danig ongepubliceerde nalatenschap hebben we een keuze gemaakt. Voor de publicatie hebben we manuscripten en typescripten getranscribeerd, hier en daar de inmiddels achterhaalde spelling aangepast, enkele schrijffouten gecorrigeerd en soms in al te lange zinnen gekapt. Waar nodig hebben we anderstalige citaten vervangen door geijkte vertalingen met bronvermelding van de oorspronkelijk tekst in voetnoten.

We zijn de Erven Verhoeven dankbaar niet alleen voor het zorgvuldig bijgehouden Verhoeven-archief en voor de toelating om deze mijmeringen te publiceren. In het bijzonder zijn we Daan Verhoeven erkentelijk voor zijn reproductiewerk. Ook danken we Wil Derkse voor een aantal suggesties.

Jacques De Visscher & Jean-Pierre Monsieur

De tovercirkel*

Wellicht geen enkele wiskundige figuur leent zich zozeer voor overpeinzingen van niet-wiskundige aard als de cirkel. En bij al deze gedachten is het de mens zelf die in het middelpunt van de cirkel staat. Ook wanneer men die cirkel – een in zichzelf gesloten lijn, waarvan begin en eind in elkaar overgaan – beschouwt als een symbool van het noodlot, van de cyclische periodiciteit van een onvermijdelijk gebeuren, waar de mens machteloos tegenover staat, dan nog is de cirkel getrokken rondom de mens die de cyclus in het gebeuren ontdekt. Gevitaliseerd wordt deze noodlotscirkel voorgesteld als een slang die zich in de staart bijt. Het is echter de vraag of deze noodlotssymboliek de meest oorspronkelijke is welke de mens met de cirkel kan verbinden.

De noodlotsgedachte, in zoverre die bij de cirkel aanknoopt, schijnt uit te gaan van de ‘geslotenheid’ van de cirkel. Maar gesloten is de cirkel niet doordat begin en eind ervan niet te onderscheiden zijn. Het omgekeerde is waar: begin en eind zijn in de cirkel niet te onderscheiden omdat hij gesloten is. De cirkel is de neerslag van een beweging waardoor de mens een gebied afbakt en sluit. Hij is de grens van een domein, getrokken door de mens die dat domein bewoont. De cirkel is de lijn vanuit de mens getrokken ‘rondom’ dat wat hem omgeeft. ‘Rondom’, dus rond en gesloten. Zich draaiend om zijn as bepaalt de mens door een ‘omtrekkende’ beweging van zijn blik zijn omgeving, zijn ‘Umwelt’. Wij kijken in het ‘rond’ niet in het ‘vierkant’. Wij zien naar alle kanten even ver: de ‘straal’ van onze blik is de straal van de cirkel die wij, de wereld beschouwend, rondom ons beschrijven. De horizon die wij aldus constitueren is niet een scherpe grens in deze zin dat hij hier of daar loopt zodat wij precies kunnen constateren waar wij hem overschrijden, maar

* 14 juli 1953

eerder in deze zin dat hij zeer uitdrukkelijk een grens is. De cirkel brengt het idee in rekening dat het domein van de menselijke blik, van de mens zelf, beperkt en begrensd is, zonder dat die grens nauwkeurig te bepalen is. Door de cirkel vangt de mens zichzelf in zijn domein: het is de rand waar de afstraling van de menselijke blik zich in de duisternis verliest.

Het licht is van groot belang in de symboliek van de cirkel. De cirkel is de lichtkring van de menselijke aanwezigheid: licht is niet alleen de zon en de blik, licht is alles waardoor de aanwezigheid van een mens te constateren is.

De mens en alles wat door de menselijke blik vermenselijkt wordt, is in zijn aanwezigheid niet beperkt tot de plaats die zijn volume in de ruimte inneemt, maar treedt daarbuiten. De mens beheerst door zijn aanwezigheid een veld 'rondom' zich, een cirkel die onder zijn invloed staat. De cirkel is het veld dat de mens door zijn aanwezigheid beïnvloedt, waarop hij zich tegenwoordig stelt. Dit zou men de magie van de aanwezigheid kunnen noemen. De cirkel waarmee de mens het krachtveld van zijn aanwezigheid aftekent en begrenst, is een magische cirkel, een tovercirkel. Hij tovert het veld van de aanwezigheid om tot een lichtkring waarin de mens de wereld als zijn wereld erkent.

De cirkel is een ordeningssymbool waardoor de mens de eerste orde schept in de wereld om hem heen. Deze ordenende functie van de cirkel blijkt nog duidelijker wanneer de mens binnen deze cirkel een kruis aanbrengt: zo ontstaat het zonnrad, het mandala: 'zij zijn symbolen die als toverkringen wetvrije machten van de duisternis verbannen en bezweren en een ordening afbeelden, of juist zo een voortbrengt die de chaos in een kosmos verandert.'¹

Het kruis in de cirkel harmonieert de tegenstellingen en vervolmaakt daardoor de orde.

Zoals alle symbolen en wel speciaal die symbolen welke verband houden met de tegenstelling tussen licht en donker een noëtische bete-

1. 'Sie sind Symbole die als Zauberkreise die gesetzlosen Mächte der Dunkelwelt bannen und beschwören und eine Ordnung abbilden, oder eine solche erzeugen, welche das Chaos in einen Kosmos wandelt' – Carl Gustav Jung, *Aion-Untersuchungen zur Symbolgeschichte*. Zürich, 1951, p. 56.

kenis hebben, zo is ook de tovercirkel bij uitstek een noëtisch symbool. Het laatste woord is altijd aan de rede, ook in schijnbaar irrationele zaken als de symboliek. De cirkel is een voorlopige omgrenzing van wat allereerst te ordenen staat. Wat daarbuiten ligt is nog ongeordend: het zijn de attributen van de duisternis over wier binnendringen gewaakt moet worden. Daarom wordt de cirkel gesloten.

Evenzeer als de cirkel hebben ook deze attributen van de duisternis een overwegend noëtische betekenis. Zij zijn wezens van over de grens van het bekende en als zij gevreesd worden, dan is dat vanwege hun onbekendheid, respectievelijk hun onkenbaarheid. Al kunnen zij dan symbolen zijn van dat wat de mens in zichzelf niet kent of kennen wil, dan betekent dat nog niet dat hun domein zonder meer als symbool van het onbewuste kan gelden. Men moet dit objectiever en algemener uitdrukken: het is een symbool van het onbekende, waarvan het onbewuste slechts een aspect is. De monsters van de diepzee, in de prehistorie, de fabeldieren in de krochten en labyrinten, in moerassen en donkere wouden bewijzen dit duidelijk: zij zijn gecompliceerd en onontwarbaar, samengesteld uit lichaamsdelen van verschillende wezens. De mens kan hen niet noëtisch overzien: hij kan geen bepaalde gestalte geven aan wat hij zich van hen voorstelt. Zijn voorstelling is te gecompliceerd opdat hij er een eenheid in zou kunnen brengen. Hij stelt het fabeldier samen uit elementen van wezens die hij reeds kent. De monsters zijn menggestalten omdat zij door de mens als onontwarbaar gecompliceerd worden gedacht, liggende buiten de tovercirkel waaruit hij de duisternis heeft weg gebannen om er orde te scheppen en er zich zelf te zijn, dit is: rationeel te zijn.

Hoe kleiner de cirkel is, hoe minder expansief de kracht van de orde is, hoe meer duisternis de mens duisternis laat, des te minder is hij zichzelf, des te minder redelijk is hij. Hoe strenger de mens de tovercirkel rondom zich sluit, des te groter wordt ook zijn onredelijke angst voor de indringers van buiten.

★

De tovercirkel is de omgeving rondom het punt waar de mens 'ex-sis-teert', zich in de wereld aanwezig stelt. Alleen door een fictie kan het

proces van de 'ex-sistentie' als afgelopen, als een definitief resultaat beschouwd worden. Zo is het ook een fictie de cirkel als gesloten te beschouwen. In zoverre men het noodlot symboliseert als een cirkel, is ook dit een fictie. In feite is het 'fatum' nooit 'uitgesproken' (fatis), de 'moira' nooit 'verdeeld' als portie 'toebedeeld'. De periodiciteit van het gebeuren is niet een herhaling, de periodes zijn geen gesloten tijdsdelen. Geldt dit al voor de natuur, dan geldt het nog in hogere mate voor de 'ex-sistentie' van de mens: deze voltrekt zich in het onbegrensde domein van de openheid. Daarom is de tovercirkel eerder een symbool van de openheid dan van de geslotenheid: hij is de wijkende horizon waarnaar de mens grijpt. Met die horizon wijken ook de duisternis en haar attributen. De attributen van de duisternis zijn de grensposten van de overkant: zij schrikken de mens af de grens te overschrijden, maar tegelijk lokken zij hem uit. Zij zijn in de ware zin van het woord 'symbolen', samengebalde betekeniscomplexen die op de rand van twee werelden liggen.

★

De tovercirkel is dus niet alleen magisch in zoverre hij een uitdrukking is van de gedachte dat de mens door zijn aanwezigheid intentioneel een 'veld' beheerst, maar ook in zoverre hij getrokken is vanuit de veronderstelling dat de mens zich in een intentionele lijn kan vangen en beveiligen, met andere woorden, in zoverre hij pretendeert gesloten te zijn. Evenmin als de kinderen, die bij hun spel een cirkel trekken, een gevangenis of een huis, en daarbij 'open' of 'toe' roepen, naar gelang het hun gelegen komt en daardoor een werkelijke afsluiting bereiken, evenmin heeft de mens het in handen de grenzen van zijn domein definitief af te bakenen. Hoezeer hij de tovercirkel ook sluit, hij blijft in functie van de openheid.

'Alles is ver – en nergens sluit zich de kring' ²

2 Rainer Maria Rilke, *Die Sonette an Orpheus* (meerdere uitgaven): 'Alles ist weit, und nirgends schlieszt sich der Kreis' (XX).